

Государственное научное учреждение  
«Институт истории Национальной Академии наук Беларуси»  
Учреждение образования «Белорусский государственный педагогический  
университет имени Максима Танка»

№ госрегистрации в БелИСА  
20111202

ОТЧЕТ

о выполнении задания «Политическое, социально-экономическое и конфессиональное развитие Беларуси в конце XVIII – первая половина XIX в.», которое выполняется в рамках подпрограммы I «История, духовная и материальная культура белорусского народа» как составной части государственной программы научных исследований на 2011 – 2015 гг. «Гуманитарные науки как фактор развития белорусского общества и государственной идеологии» (ГПНИ «История, культура, общество, государство») (за 2011 г.)

Утвержден на заседании кафедры  
Протокол № 5 от 29.11.2011  
Научный руководитель задания

\_\_\_\_\_ А.М. Лютый

\_\_\_\_\_ 2011 г.

Минск 2011

## **1. Введение**

### 1.1. Ожидаемый результат выполнения задания.

Результаты будут опубликованы в научных статьях. Общая концепция, выводы и рекомендации войдут в коллективную монографию общим объемом более 20 печатных листов и будут внедрены в учебный процесс исторических факультетов вузов Республики Беларусь.

## **2. Краткая характеристика задания**

### 2.1. Основные цели задания, краткая общая характеристика его структуры с указанием изменений и дополнений.

Выявление определяющих факторов влияния на процесс формирования белорусской нации в период развития индустриального общества в Беларуси. Анализ уровня и характера исследованности и определение дальнейшего направления изучения данной проблемы; исследование социально-экономических предпосылок формирования белорусской нации в конце XVIII – первой половине XIX в.; определение степени влияния на формирование белорусской нации этно-национальных и культурно-конфессиональных процессов; раскрытие характера политики самодержавия Российской империи в Беларуси и определение степени ее влияния на формирование белорусской нации.

2.2. –

2.3. –

2.4. Сведения о количественном и качественном составе исполнителей задания: всего – 7, в том числе: академиков НАН Беларуси – нет, членов-корреспондентов НАН Беларуси – нет, докторов наук – 2, кандидатов наук – 2, без ученой степени – 3.

2.5. –

## **3. Результаты научных исследований по заданию**

3.1. Важнейшие результаты (не более пяти) выполнения задания за отчетный период с указанием их сущности, актуальности, научной новизны, практического значения, сферы и масштабов ожидаемого или фактического их использования (до 3 стр.).

1. За отчетный период проведена работа по сбору архивного материала из фондов Российского государственного исторического архива в г. Санкт-Петербурге, Государственного исторического архива Беларуси в Минске и Гродно. Была изучена и проанализирована не только монографическая литература, но и научные статьи, тезисы конференций по проблеме социально-экономических, политических, этнокультурных предпосылок процесса формирования белорусской нации. Выявлены пробелы в историографии данной проблемы, определены цели и задачи дальнейших исследований.

2. Выполнен научный анализ литературы отечественных, русских и польских историков. Разработаны методы историографического исследования. Проведено сравнение взглядов различных исторических школ на проблему социально-экономических и политических предпосылок формирования белорусской нации.

Предложена собственная концепция исследуемой проблемы. Также была проведена обработка статистических данных. Обобщены цифровые данные по развитию промышленности, торговли, транспорту, финансам.

3. Составлены библиография и список использованной литературы по требованиям ВАК Республики Беларусь. Сделаны выписки из монографической литературы для последующего историографического анализа. Составлена подробная картотека не только монографической литературы, но и научных статей, а также тезисов конференций.

4. На основе анализа архивных источников и монографической литературы исследовано развитие крестьянского хозяйства в дореформенный период в белорусских губерниях. В условиях крепостнического строя и господства помещичьего землевладения крестьянское хозяйство развивалось очень медленными темпами, а товарное производство почти отсутствовало. Выводы советских историков В.В. Чепко и В.А. Сосно не всегда подтверждаются фактическим материалом.

3.2. Расширенные результаты выполнения задания с указанием его сущности, актуальности, научной новизны, вклада в решение заявленной научной проблемы, возможного или установленного практического значения, сферы и масштабов ожидаемого или осуществленного их использования, документально подтвержденного или прогнозируемого эффекта (10-15 стр.).

Объектом исследования являлись социально-экономические, политические и культурные процессы в белорусских губерниях в конце XVIII – первой половине XIX века.

Задача состояла в том, чтобы исследовать влияние развития капитализма на развитие сельского хозяйства и торговлю в Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века.

В процессе работы массовые источники подвергались сравнительному анализу и математической обработке, использовался формализованный метод контентанализа и корреляционный анализ, а также выборочный метод.

Исследователи пришли к выводу, что экономические процессы, которые происходили в Беларуси в конце XVIII – первой половине XIX века, а также их низкие темпы развития, политика самодержавия тормозили формирование белорусской нации. Письменные и архивные источники, анализ историографии позволили коллективу исполнителей решить основные задачи: показать уровень и темпы развития буржуазных отношений в Беларуси и их влияние на этнические процессы, а также показать особенности этих процессов в сравнении с другими регионами Российской империи

Степень внедрения – результаты исследования внедрены в учебный процесс и использованы для подготовки многотомной истории Беларуси. Степень внедрения высокая.

Актуальность определяется не только слабой исследованностью, но и самой постановкой проблемы.

Вынікі выканання задання.

Вызначаючай галіной эканомікі Беларусі на працягу ўсяго даследуемага перыяду заставалася сельская гаспадарка, а яе асновай – земляробства, хоць па глебава-кліматычных умовах гэты раён і адносіўся да неспрыяльных. У кароткіх тапаграфічных апісаннях Віцебскай і Магілёўскай губерняў, складзеных у пачатку 80-х гг. XVIII ст., адзначалася, што ў гэтых губернях “грунт зямлі больш глеісты, месцамі гліністы, а месцамі пясчаны. Клімат умераны”. Магчымасці развіцця сельскай гаспадаркі былі абмежаваны і з-за адсутнасці вольных для засваення зямель. У 80-х гг. XVIII ст. ва ўсходняй Беларусі на рэвізскую душу прыходзілася ўсёй прыдатнай зямлі каля 11,2 дзес. Да сярэдзіны XVIII ст. у гаспадарчы абарот былі ўключаны ўсе запушчаныя землі.

Палітычны лад Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. перажываў глыбокі крызіс. Неабмежаванае валадарства рэакцыйных слаёў шляхты і магнатства паралізавала каралеўскую ўладу і перашкаджала правядзенню рэформ, якія былі накіраваны на ўмацаванне палітычнай і эканамічнай моцы дзяржавы. З 60-х гг. XVIII ст. пагроза страты нацыянальнай незалежнасці стала настолькі рэальнай, што ў 1764 г. было праведзена шэраг рэформ палітычнага і эканамічнага характару, супраць якіх абрушыліся не толькі кансерватыўныя элементы шляхецтва Рэчы Паспалітай, але і знешнія сілы – Прусіі, Аўстрыі і Расіі.

Больш паслядоўная праграма прагрэсіўных рэформ была выпрацавана дзеячамі чатырохгадовага сейма (1788–1792 гг.) і выкладзена ў Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Спыняцца на сутнасці гэтых рэформ таксама не мае сэнсу, бо прыхільнікі кансерватыўнага лагера, якія выражалі інтарэсы розных груп магнатаў, або так званая “старашляхецкая партыя” былі зацятымі праціўнікамі любых рэформ дзяржаўнага ладу, адстойвалі непахільнасць існуючых парадкаў. Імкненні магнатаў падтрымлівала і дробнапамесная шляхта. Рэакцыйныя сілы спрабавалі сарваць працу чатырохгадовага сейма, а калі гэта ім не ўдавалася зрабіць, прызывалі на дапамогу замежныя дзяржавы. Удзелам ва ўзброенай барацьбе ў шэрагах Таргавіцкай канфедэрацыі 1792 г. яны, па сутнасці, садзейнічалі Рэчы Паспалітай у 1793 г. Паражэнне паўстання 1794 г., якое адбылося пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, прывяло да ліквідацыі самастойнай польскай дзяржавы, таму цяжка пагадзіцца з аўтарамі першага тома “Гісторыі Беларускай ССР”, якія сцвярджаюць, што рэформы другой паловы XVIII ст. умацнілі цэнтральную ўладу і станоўча паўплывалі на гаспадарчую дзейнасць Беларусі.

Ф. Энгельс пісаў: “Арыстакратыя сапраўды давяла Польшчу да ўпадку, да поўнага ўпадку. І давёўшы яе да такога стану, арыстакраты пачалі ўскладаць віну за гэта адзін на аднаго і прадаваць сябе і сваю дзяржаву іншаземцам”. Развал апарату дзяржаўнай улады і феадальная анархія; міжусобная барацьба магнатскіх груп за ўладу, ваенныя сутычкі і войны адмоўна ўплывалі на эканоміку Беларусі і асабліва на развіццё сельскай гаспадаркі.

У ходзе войнаў урад Рэчы Паспалітай апынуўся ў даўгу ў многіх магнатаў і, не маючы іншых сродкаў разлічыцца з імі, акрамя зямельных надзелаў, перадаваў ім землі з дзяржаўнага фонду ў пастаяннае карыстанне. Так, у Чартарыйскіх

знаходзіліся Гомельскае, Усвяцкае і Падусвяцкае староствы, графу Салагубу было перададзена Езьярыцкае староства і Віцебская эканомія. Сапегам дасталася Полацкая эканомія. У выніку распрадажы дзяржаўных зямель і скупкі ўчасткаў у збяднелай шляхты ва ўласнасць асобных магнатаў перайшлі цэлыя паветы. У другой палове XVIII ст. яны былі ўласнікамі не толькі вёсак, але і многіх гарадоў і большасці мястэчак. 16 буйнейшых зямельных магнатаў Беларусі валодалі 46,4 % памешчыцкіх ці 29,9 % усіх увогуле дымоў. Да 1791 г. з агульнага ліку 259 тыс. сельскіх дымоў дзяржаве належала 55 тыс. (21,1 %), царкве – 32 тыс. (12,2 %) і прыватным зямельным уладальнікам – 172 тыс. (66,7 %). У тым ліку ва ўладанні памешчыкаў, г. зн. свецкіх феодалаў, якія валодалі прыгоннымі, знаходзілася 166 тыс. дымоў (64,4 % агульнага іх ліку), а дробная шляхта, якая не мела прыгонных, налічвала 6 тыс. двароў (2,3 %).

Пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі змяняецца і структура землеўладання, што было выклікана секулярызацыяй духоўных уладанняў, канфіскацыяй маёнткаў памешчыкаў, якія мелі дачыненне да паўстанняў, а таксама дараваннямі зямель рускім вяльможам, ваенным і грамадзянскім чыноўнікам. Насаджаючы рускае землеўладанне ў Беларусі, царскі ўрад імкнуўся стварыць тут сацыяльную апору і падтрымку ў барацьбе з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам. Частка канфіскаваных маёнткаў з той жа мэтай вярталася ўладальнікам, якія прысягнулі на вернасць царызму.

Падлікі былі зроблены на колькасць сялян, якія належалі тым ці іншым групам уладальнікаў з улікам сярэдняга зямельнага надзелу. Улічваючы, што за другую палову XVIII ст. звесткі дадзены толькі па “дымах”, г. зн. сялянскіх гаспадарках, намі ўзяты даныя за канец XVIII ст. Доля зямельных уладанняў, якія належалі купцам, мяшчанам, вольным людзям, сялянам і г. д., вызначана шляхам вылічэння з агульнай колькасці зямельных уладанняў, дзяржаўных, памешчыцкіх і духоўных зямель. Абсалютныя даныя прыблізныя і яны некалькі разоўходзяцца з прыведзенымі М.М. Улашчыкам, В.У. Чапко, П.Г. Казлоўскім і В.І. Мялешкам. Усё ж агульная тэндэнцыя тут назіраецца вельмі наглядна: пэўны рост дзяржаўнага і памешчыцкага землеўладання за кошт зямель духавенства; нязначны рост зямельных уладанняў мяшчан, купцоў, сялян і вольных людзей, зямельная ўласнасць якіх па-ранейшаму заставалася мізэрнай.

Змянілася і структура памешчыцкай зямельнай уласнасці ў залежнасці ад маёмаснага становішча.

Калі аб’яднаць дзве апошнія групы ўладальнікаў, то назіраецца наступная тэндэнцыя: памяншэнне дробных і нязначнае павелічэнне сярэдніх уладанняў, агульнае памяншэнне буйных і буйнейшых уладанняў. Аднак у апошняй групе за кошт падараваных буйных зямельных уладанняў рускім вяльможам і вышэйшым ваенным і грамадзянскім чынам нязначна вырасла доля буйнейшых зямельных уладанняў, з лікам прыгонных больш за 1000 душ.

Гэтыя сярэднія па Беларусі даныя дакладна не адлюстроўваюць адрозненні кожнай з беларускіх губерняў, але агульная тэндэнцыя развіцця сельскай гаспадаркі ва ўсіх губернях рэгіёну – гэта захаванне непарушнасці феадальна-

прыгоннага спосабу вытворчасці, асновай якога, як вядома, была феадальная “зямельная ўласнасць, разам з прыкаванай да яе працай прыгонных” і феадальна-залежных сялян. Рост буйнога магнацкага землеўладання стрымліваў фарміраванне прадпасылак капіталізму ў сельскай гаспадарцы, кансерваваў старыя феадальныя эканамічныя адносіны. Буйныя феодальныя пана-ранейшаму захоўвалі манаполію ў эканоміцы рэгіёну, заснаваную на ўладанні велізарнымі зямельнымі масівамі і значнай часткай прыгонных сялян. Значная канцэнтрацыя панскага землеўладання захавалася ў Беларусі аж да рэформы 1861 г.

Сяляне Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. не былі ўласнікамі зямлі, якую яны атрымлівалі ад пана, а былі ўсяго землекарыстальнікамі. У асноўным сялянскае землекарыстанне было падворным. Памер ворнага надзелу панскіх сялян на працягу стагоддзя вагаўся ў розных губернях, паветах і ўладаннях у сярэднім ад 5 да 40 дзесяцін ворнай зямлі ў другой палове XVIII ст. і ад 8 да 20 дзесяцін напярэдадні рэформы 1861 г.. З прычыны росту таварнасці земляробства памешчыкі расшыралі фальваркі за кошт сялянскіх надзелаў, аднак, добра разумеючы, што захаваць існуючыя парадкі можна толькі дзякуючы захаванню пражытачнага мінімуму для сялян, яны імкнуліся захаваць эканамічнае становішча іх гаспадарак шляхам захавання надзельнага ўчастка, здольнага забяспечыць пражытачны мінімум у дадзеным рэгіёне.

Буйной зямельнай феадальнай уласнасці садзейнічала і ў многім вызначала развіццё сельскай гаспадаркі ў рэгіёне дробная ўласнасць селяніна – асабістая гаспадарка, свойская жывёла, прылады працы і г. д. Прагрэсіўнай тэндэнцыяй з’яўляўся рост эканамічнай ролі індывідуальнай сялянскай гаспадаркі на аснове асабістай зацікаўленасці селяніна ў расшырэнні вытворчасці. Аднак развіццё баршчыннай сістэмы гаспадаркі ў Беларусі і захоп памешчыкамі сялянскай зямлі тармазілі гэтую прагрэсіўную тэндэнцыю.

Даследчыкі аграрнага ладу Беларусі другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. не адзіныя ў ацэнцы форм і характару рэнты ў гэты перыяд. Е.П. Шлосберг адзначаў, што паншчына на працягу ўсяго XVIII ст. непадзельна ўладарыла ў Беларусі. В.І. Мялешка лічыць, што ў XVIII ст. “на ўсходзе Беларусі існавалі ўсе тры формы феадальнай рэнты, з якіх на працягу ўсяго разглядаемага перыяду пераважала, асабліва ў буйных уладаннях, грашовая рэнта...”. На яго думку, “паншчына тут, у сувязі з адсутнасцю развітога фальварка, займала падначаленае становішча”. Д.Л. Пахілёвіч адзначаў, што ва ўласнагаспадарчых маёнтках усходняй Беларусі ў другой палове XVIII ст. асноўнай павіннасцю сялян працягвалі заставацца “чынш і розныя натуральныя падаткі, у тым ліку хлебныя”, і тлумачыць гэта неспрыяльнай рынкавай кан’юнктурай для зерневай гаспадаркі і блізкасцю рускай мяжы, што дазваляла сялянам ухіляцца ад празмерна вялікіх феадальных павіннасцей, а заняткі промыслам і вырошчваннем тэхнічных культур аблегчылі ўнясенне даніны зернем.

Відаць, бліжэй да ісціны А.П. Ігнаценка, які лічыць, што “калі нельга гаварыць аб панаванні адрабочачнай рэнты на ўсходзе Беларусі, то няма ніякіх падстаў і для яе адмаўлення”. Ён прыводзіць даныя аб 32 буйнейшых маёнтках

памешчыкаў Магілёўскай губерні на канец XVIII ст., у якіх у 11 маёнтках сяляне знаходзіліся толькі на паншчыне, у 10 – на паншчыне і аброку і толькі ў 11 – на аброку.

Даныя інвентароў Радзівілаў, Сапегаў, Тызенгаўзаў, Ельскіх і інш., многія маёнткі якіх знаходзіліся і ва ўсходняй Беларусі, пацвярджаюць думку А.П. Ігнаценкі аб пераводзе чыншавых сялян на палажэнне цяглых у першай палове XIX ст..

Іншымі словамі з распаўсюджваннем фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі з паўднёвага захаду на ўсход Беларусі змяняліся формы рэнты: усё большая колькасць сялян пераводзілася на паншчыну. Гэта пацвярджаюць даследаванні па гісторыі сельскай гаспадаркі Беларусі першай паловы XIX ст. К. Кернажыцкі прасачыў змяненне суадносін розных форм рэнты на карысць адрабочанай на матэрыялах Бабруйскага староства. В.У. Чапко адзначае рост часткі паншчынных сялян з канца XVIII ст. да 50-х гг. XIX ст. з 72 % (даныя прыведзены па ўсёй тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага) да 97 % (у цэлым па Беларусі). Яна робіць вывад, што ў першай палове XIX ст. адрабочаная рэнта была пануючай формай і расла не толькі доля гэтай формы рэнты, але і яе абсалютная велічыня. Сярод сялян дзяржаўных маёнткаў пераважалі тыя, хто адбываў паншчыну і іншыя адрабочаныя павіннасці.

Адсюль можна зрабіць вывад, што нават у першай палове XIX ст. эвалюцыя феадальнай рэнты развівалася не ў бок капіталістычнай, а ў бок кансервацыі найбольш цяжкай формы феадальнай эксплуатацыі сялян – паншчыны, што стрымлівала не толькі фарміраванне буржуазных адносін у сельскай гаспадарцы Беларусі, але нават перашкаджала складанню перадумоў генезісу капіталізму.

Выкарыстоўваючы метады статыстычнай выбаркі пры аналізе інвентароў панскай і дзяржаўнай маёмасці, эканамічных матэрыялаў магнацкіх гаспадарак і ўлічваючы адначасова тры групы прыкмет: 1) паказчыкі эканамічнага патэнцыялу гаспадарак, 2) паказчыкі цяжкасці феадальных павіннасцей і 3) забяспечанасць гаспадаркі рабочай сілай, мы паспрабавалі даследаваць змены маёмаснага становішча сялян у вывучаемы перыяд.

Пры паншчыннай сістэме месца асобнай сялянскай гаспадаркі ў іерархічнай сістэме гаспадарак вызначалася тым, колькі ў ёй было зямлі, людской і цяглавай сілы. Але розныя камбінацыі гэтых трох фактараў прыводзяць да таго, што фармальна аднатыпныя гаспадаркі маглі адрознівацца адна ад другой па ступені эканамічнай заможнасці – адны былі багатымі, другія – беднымі. Таму ўлік ступені цяжкасці феадальных павіннасцей, забяспечанасці рабочай сілай і харчаваннем (хлебам) былі неабходнымі для складання праграмы групойкі гаспадарак па прынцыпах найбольшага падабенства. Матэматычная апрацоўка, якая выконвалася кандыдатамі фізіка-матэматычных навук, дацэнтамі В.П. Гаўрыным, А.Ц. Кузняцовым, В.К. Панамарэнкам, паказала, што пры такім падыходзе ступень дыферэнцыяцыі сялянскіх гаспадарак у другой палове XVIII ст. была вышэйшай, чым у першай палове XIX ст. Параўнальныя даныя былі ў нашым распараджэнні па маёнтках Радзівіла “Смалявічы”, Празора

“Хойнікі”, Храптовіча “Халопенічы” і дзяржаўных уладанняў “Новы двор” і “Бельскае” за розныя гады вывучаемага перыяду.

Мы бачым, што ў параўнанні з другой паловай XVIII ст. рэзка скарацілася ўдзельная вага багатых сялянскіх гаспадарак. Гэта прадвызначалася развіццём паншчыннай сістэмы і ўзмацненнем прыгоннага гнёту. Удзельная вага бедных гаспадарак крыху паменшылася і значна ўзрасла яна у сярэдніх гаспадарках. Гэта тэндэнцыя пацвярджаецца і прыкладамі, якія прыводзяцца адносна першай паловы XIX ст. у працах В.У. Чапко і М.М. Улашчыка, таму некалькі неабгрунтаваным з’яўляецца вывад пра ўзмацненне працэсу дыферэнцыяцыі сялянства ў Беларусі ў першай палове XIX ст.

В.К. Яцунскі адзначаў, што ў 80-х гг. XIX ст. чарнігаўскія статыстыкі выявілі, што па даных Румянцаўскага перапісу ў 60-х гг. XVIII ст. гаспадарчая няроўнасць сярод вясковага насельніцтва была большая, чым у пачатку 80-х гг. XIX ст. А.Л. Шапіра паказаў, што ў Сярэднім Паволжы ў XVIII ст. у вёсках, якія знаходзіліся вакол вядомага сяла Мурашкіна, гаспадарчая няроўнасць была прыкладна таго ж парадку, што і ў другой палове XIX ст. В.А. Раманоўскі атрымаў аналагічныя даныя пры вывучэнні перапісных кніг XVIII ст. па Левабярэжнай Украіне. В.І. Старцаў пісаў, што ў адной са слабод Урала на мяжы XVII–XVIII стст. адрозненні ў ступені гаспадарчай самастойнасці сялян былі прыкладна тымі ж, што і ў апошняй чвэрці XIX ст. Львоўскія гісторыкі заўважылі моцную маёмасную дыферэнцыяцыю ў XV–XVI стст. у Заходняй Украіне. На падставе вывучэння пісарскіх кніг Ноўгарада гісторыкі прыйшлі да вываду пра значныя адрозненні ў памерах пасяўных плошчаў у канцы XV ст.

Павелічэнне эканамічна слабых сялянскіх гаспадарак было нявыгадна для памешчыцкай панскай гаспадаркі, ды і для казны, бо з беззямельных ці бясконных гаспадарак не браліся павіннасці. Таму памешчыкі і дзяржаўныя чыноўнікі (кіраўнікі) ў казённых маёнтках імкнуліся па меры магчымасці эканамічна падтрымаць бедныя гаспадаркі, надзяляючы іх зямлёй, жывёлай і інвентаром.

Надзяленне дробнымі кавалкамі зямлі значнай колькасці беззямельных сялян, мнагадзетнасць адносна зажитачных сем’яў замацавалі спажывецкі характар сялянскіх гаспадарак, садзейнічалі захаванню многіх рыс натуральнай і паўнатуральнай гаспадаркі, затрымліваючы працэс фарміравання прадпасылак капіталістычнага развіцця сельскай гаспадаркі, тым самым прадвызначаючы раней “прускі шлях” развіцця капіталізму ў вёсцы ў другой палове XIX ст., шлях, які кансерваваў феадальныя перажыткі і адсталасць. У дарэформенны перыяд ва ўмовах амаль непадзельнага панавання натуральнай і паўнатуральнай сельскай гаспадаркі немагчыма было ўзнікненне капіталістычных адносін. Фальваркова-паншчынныя адносіны пагаршалі матэрыяльнае становішча ўсіх сялян у цэлым і супрацьдзейнічалі складанню зажитачных катэгорый. Гэтыя рысы маёмаснай нівеліроўкі адзначаюць даследчыкі амаль паўсюдна.

Да аналагічных вывадаў прыйшоў і І.Д. Кавальчанка, які даследаваў падворнае апісанне памешчыцкіх сялян Расіі першай паловы XIX ст. Гэта не супярэчыць вывадам М.М. Улашчыка, В.П. Панюціча, В.У. Чапко аб працэсе



абезземельвання сялянства Беларусі напярэдадні адмены прыгоннага права. Адбывалася абезземельванне сялянства (часцей за ўсё багатага і сярэдняга) у цэлым пры адначасовай нівеліроўцы матэрыяльнага становішча і зямельных надзелаў, г. зн. адбываўся працэс змяншэння сярэдняга надзела на сялянскую гаспадарку і павелічэнне памераў паншчыннай ворнай зямлі адначасова.

Адным з важнейшых пытанняў, непасрэдна звязаных з генезісам капіталізму, з'яўляецца пытанне аб таварнасці сельскай гаспадаркі, яго сувязі з рынкам, уплыве таварна-грашовых адносін на феадальны спосаб вытворчасці. Даследчыкі сельскай гаспадаркі Беларусі адзначаюць, што пачынаючы з другой паловы XVIII ст. частка буйных землеўладальнікаў арыентавалася на рынак. Гэтаму садзейнічаў і рост кошту на хлеб на знешнім рынку, а таксама рост гарадоў і гарадскога насельніцтва.

Фальваркова-паншчынная сістэма гаспадаркі ў другой палове XVIII ст. стала распаўсюджвацца ў напрамку Падзвіння і Падняпроўя і к канцу XVIII ст. атрымала паўсюднае панаванне. Памеры памешчыцкай ворнай зямлі ўзраслі к сярэдзіне XIX ст., у параўнанні з 70–80-мі гадамі XVIII ст., у сярэднім у 3–4 разы. Рост пасяўных плошчаў суправаджаўся паляпшэннем спосабаў вядзення сельскай гаспадаркі. Трохполле заняло пануючае становішча, а ў асобных магнацкіх маёнтках рабіліся захады ўвядзення і шматпольных севазвотаў.

У асобных найбольш развітых латыфундыях набывалася ўласная працоўная жывёла і больш дасканалыя, чым у сялян, прылады працы: бясколавыя плугі, жалезныя бароны, веялкі. Паляпшаліся агра-тэхнічныя прыёмы, уносілася больш угнаенняў, месцамі праводзіліся нават меліярацыйныя работы, з'явілася гатунковае, у тым ліку імпартае, насенне. Побач з азімым жытам, аўсом, ячменем і пшаніцай атрымліваюць распаўсюджванне пасевы тэхнічных культур – ільну, бульбы, каноплі.

В.У. Чапко адзначае, што дастаткова выразна вылучаюцца ў другой чвэрці XIX ст. спецыялізаваныя раёны сельскагаспадарчай вытворчасці. Раён ільнаводства ахопліваў Віцебскую губерню, паўночныя паветы Магілёўскай губерні і паўночна-заходнія паветы Мінскай губерні. Раёнам распаўсюджвання пасеву каноплі сталі сярэднія і паўднёвыя паветы Магілёўскай губерні, а таксама прылеглыя да іх усходнія раёны Мінскай губерні. Аднак гэтыя і цэлы шэраг іншых прыкладаў спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці сведчаць хутчэй аб спецыялізацыі, абумоўленай прыродна-кліматэчнымі ўмовамі, а не характарам вытворчых адносін і ўзроўнем развіцця ўнутранага рынку і яго сувяззю з фарміруючымся сусветным капіталістычным рынкам.

Вялікае значэнне для росту таварнасці сельскагаспадарчай вытворчасці мела распаўсюджванне ў першай чвэрці XIX ст. пасеваў бульбы і цукровых буракоў. У канцы 50-х гг. XIX ст. у беларускіх губернях пад бульбай было занята ўжо каля 160 тыс. дзесяцін зямлі, а агульны збор перавышаў 25 млн. пудоў. Пад цукровымі буракамі было занята толькі каля 1,5 тыс. дзесяцін, але і гэтай плошчы было дастаткова для задавальнення попыту на сыравіну 10–15 невялікіх цукровых прадпрыемстваў Беларусі.

Мяса-малочная жывёлагадоўля на працягу ўсяго вывучаемага перыяду не адыгрывала значнай ролі ў панскай гаспадарцы, за выключэннем танкаруннай авечкагадоўлі. Жывёлагадоўля не з'яўлялася яшчэ таварнай галіной. З 30-х гг. XVIII ст. у Беларусі з'явілася танкарунная авечкагадоўля. Але толькі са з'яўленнем суконных і габеленавых мануфактур у гаспадарках Радзівілаў, Тызенгаўза і інш. пачынаецца яго распаўсюджванне. Да пачатку 40-х гг. у Беларусі налічвалася да 600 тыс. галоў авечак. Частка воўны прадавалася памешчыкамі на суконныя прадпрыемствы Польшчы, вывозілася ў Рыгу, Данцыг, Маскву, Пецярбург.

Панскае прадпрыемальніцтва выявілася ў адкрыцці імі прамысловых прадпрыемстваў. Амаль уся мануфактурная прамысловасць Беларусі ўзнікла ў другой палове XVIII ст. Да 50% прамысловых прадпрыемстваў належала магнатам. Да пачатку XIX ст. у Беларусі налічвалася больш за 50 буйных вотчынных прадпрыемстваў (акрамя вінакурных, паташных і смалакурных), а ў 1859 г. іх колькасць вырасла да 133. Хоць пасля ўвядзення акцызу колькасць вінакурных “заводаў” скарацілася, усё ж да канца 50-х гг. іх налічвалася больш за 1,5 тыс. Прыбытак ад продажу гарэлкі складаў у шматлікіх маёнтках звыш 50% усяго даходу памешчыкаў.

Прадпрыемальніцтва падымала даходнасць памешчыцкіх гаспадарак, павялічвала колькасць таварнай прадукцыі, узмацняла сувязі як з унутраным, так і са знешнім рынкам, аднак пераацэньваць гэтыя з'явы ў плане генезісу капіталізму не патрэбна. Па-першае, прадпрыемальніцтвам была ахопленая нязначная колькасць (галоўным чынам буйных і сярэдніх) памешчыцкіх гаспадарак. Па-другое, новыя з'явы ў эканоміцы Беларусі сведчылі аб разлажэнні феадальнага спосабу вытворчасці, а не аб зараджэнні новага ўкладу. У Расіі вытворчасць хлеба памешчыкамі на продаж асабліва з заняпадам прыгонніцтва, была толькі “прадвеснікам распаду старога рэжыму”, аднак перадумовы разлажэння феадальнага спосабу вытворчасці яшчэ не сведчаць і не даказваюць зараджэнне капіталістычнага ладу.

Праўда, рост таварнай гаспадаркі не мірыцца з адрабочанай сістэмай, таму што яна заснавана на натуральнай гаспадарцы, на ручыннай тэхніцы, на непарыўнай сувязі памешчыка і селяніна.

Распаўсюджванне і развіццё фальваркова-паншчыннай гаспадаркі ўзмацняла рост паншчыны. Развіццё знешняга гандлю земляробчымі прадуктамі заўсёды цягне за сабой узмацненне феадальнага гнёту. Як толькі панскія маёнткі ўцягваюцца ў сусветны капіталістычны рынак, “да варварскіх жахаў рабства, прыгонніцтва і г. д. далучаецца цывілізаваны жах непамернай працы”. П.Г. Казлоўскі падлічыў, што адрабочаныя павіннасці сялян у магнацкіх гаспадарках Беларусі ў другой палове XVIII ст. павялічыліся ў 1,5 раза. Па меркаванні аўтара, “далейшае павелічэнне адрабочаных павіннасцей абмяжоўвалася, з аднаго боку, неабходнасцю пакінуць сялянам час для адрабочкі надзела, з другога боку – узмацненнем класавай барацьбы”, таму ў апошняй чвэрці XVIII ст. у памешчыцкай гаспадарцы стала часцей выкарыстоўвацца наёмная праца. Па

падліках П.Г. Казлоўскага, у заходняй і цэнтральнай Беларусі ў гаспадарках памешчыкаў налічвалася да 7 % наёмных людзей, а ва ўсходняй Беларусі – каля 3%. Іншыя даследчыкі адзначаюць рост выкарыстання вольнанаёмнай працы ў першай палове XIX ст. Асабліва значным гэты працэс стаў у 40–50-х гг. XIX ст. ва ўмовах крызісу феадальна-прыгоннай сістэмы. На прамысловых прадпрыемствах працавала 26840 вольнанаёмных рабочых (43,5% ад агульнай колькасці занятых у прамысловасці), у сельскай гаспадарцы, па даных В.П. Панюціча, каля 140 тыс. (8,4% ад агульнай колькасці сялян-кутнікаў, бабылёў і агароднікаў), якія прадавалі сваю працу памешчыкам і багатым сялянам і з’яўляліся пастаяннымі вольнанаёмнымі рабочымі ці батракамі. Пытанне аб выкарыстанні вольнанаёмнай працы як у прамысловасці, так і ў сельскай гаспадарцы з’яўляецца цэнтральным у вызначэнні характарыстыкі генезісу капіталізму ў тым ці іншым рэгіёне, таму больш уважліва разгледзім вышэйпрыведзеныя даныя. Нам цяжка ўсумніцца ў методыцы падліку пастаянных наёмных рабочых, зробленых П.Г. Казлоўскім на падставе даных 104 магнацкіх маёнткаў заходняй і цэнтральнай Беларусі, аднак яго сцвярджэнне пра тое, што цяглавыя сяляне працавалі па тры дні, а наёмныя людзі – па шэсць, не заўсёды пацвярджаецца фактычным матэрыялам. Архіўныя крыніцы, выкарыстаныя П.Г. Казлоўскім, і цэлы шэраг новых дакументаў сведчаць, што не заўсёды наёмныя работнікі ў сельскай гаспадарцы выкарыстоўваліся круглы год (часцей за ўсё сезонна), ды і сярэднятыднёвая іх норма працы не заўсёды была вышэй цяглавых сялян. Іншымі словамі, удзельная вага найму ў сельскай гаспадарцы магнатаў Беларусі на паўднёвым захадзе і захадзе (17,2%) яўна завышаны, а крыніцы другой паловы XVIII ст. не дазваляюць дастаткова дакладна вызначыць ступень распаўсюджвання і ўдзельную вагу вольнанаёмнай працы ў сельскай гаспадарцы Беларусі ў цэлым. Што тычыцца першай паловы XIX ст., то аўтары самі адзначаюць, што доля вольнага найму ў сельскай гаспадарцы ў канцы 50-х гг. XIX ст. складала больш за 8%<sup>62</sup>. Але, папершае, няма дастаткова пераканаўчых доказаў, што ўсе бабылі, а тым больш агароднікі, з’яўляліся батракамі, г. зн. выкарыстоўваліся ў якасці вольнанаёмных, а па-другое, і сама лічба выклікае сумненне. М.М. Улашчык і В.П. Панюціч пры падліках колькасці бабылёў, кутнікаў і агароднікаў думалі, што ў кожнай сям’і кутніка, бабыля ці агародніка ў сярэднім пражывала 7 чалавек і таму колькасць рэвізскіх душ гэтых катэгорый сялян памнажалі на сем. Але ж кутнікі, напрыклад, часцей за ўсё былі адзінокімі людзьмі і не мелі не толькі сваёй хаты, але і сям’і. Маласямейнымі былі і большасць бабылёў. У 1859 г., напрыклад, па меркаванні В.П. Панюціча, у гаспадарках буйных і сярэдніх памешчыкаў пражывала каля 70 тыс. душ мужчынскага і жаночага полу, але па даных перапісу такіх сялян было каля 10 тыс. рэвізскіх душ. Акрамя таго, падлічваючы рэзерв вольнанаёмных, неабходна ўлічваць, што з сям’і бабыля ці агародніка пайсці ў наём маглі толькі дарослыя члены сям’і. Калі нават дапусціць, што з кожнай сям’і кутнікаў, агароднікаў і бабылёў у сярэднім у найме працавала пастаянна па 2 чалавекі, то ў цэлым па Беларусі гэта складзе каля 20 тыс. чалавек, што раўняецца 1,2% ад агульнай колькасці сялянства. “Заўважым мімаходам, – пісаў Ф. Энгельс у працы

“Анты-Дзюрынг”, што наёмная праца, у якой ужо знаходзіцца ў зародку ўвесь капіталістычны спосаб вытворчасці, існуе з даўніх часоў; у адзінкавай, выпадковай форме ён існаваў на працягу стагоддзяў побач з рабствам. Але гэты зародак мог развівацца ў капіталістычны спосаб вытворчасці толькі тады, калі былі створаны неабходныя для гэтага гістарычныя перадумовы”. Таму вельмі важным з’яўляецца пытанне аб характары найму. Тут усе даследчыкі аднадушны – пры ўсёй рознабаковасці форм наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы наём батракоў як у памешчыцкай, так і ў дзяржаўнай вёсцы быў пераважна прымусовы. Наём у сельскай гаспадарцы Беларусі яшчэ не ўяўляў сабой альтэрнатыву паншчыне і насіў эпізадычны характар. Сялян часцей за ўсё прымушалі наймацца ў батракі за мізэрную плату, якая не магла забяспечыць неабходнага жыццёвага мінімуму. Праца аплачвалася часта не грашыма, а натурай. Прыгонны стан наёмных работнікаў не дазваляў ім вольна распараджацца сваёй рабочай сілай, не мяняў феадальнага характару адносін паміж сялянамі і феадаламі. Аднак сам факт прымянення наёмнай працы ў сельскай гаспадарцы, хаця і не ў такім шырокім маштабе, з’яўляўся сведчаннем разлажэння і крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Памешчыкі па-ранейшаму часцей за ўсё павышалі даходнасць сваёй гаспадаркі за кошт знешнеэканамічнага прымусу сялян, нізводзячы іх фактычна да стану састаўной часткі сродкаў вытворчасці. Гэта скарачала аб’ём таварна-грашовых адносін, назапашванне капіталаў, вяло да растрачвання даходаў гаспадаркі на невытворчыя расходы дваранства.

Прадпрымальніцтва дваран, выкарыстанне наёмных форм працы да адмены прыгоннага права не могуць разглядацца ў якасці асноўнага крытэрыю пры вызначэнні сацыяльна-эканамічнай прыроды той ці іншай гаспадаркі. Наёмная праца становіцца капіталістычнай тады, калі яна звязана з капіталістычнай формай вытворчасці, а гэта адбываецца толькі ў 80–90-х гг. XIX ст., калі завяршаецца фарміраванне капіталістычнага ўкладу.

Пры разглядзе праблемы генезісу капіталізму значнасць набывае пытанне аб ступені таварнасці сялянскай гаспадаркі. П.Г. Казлоўскі, В.І. Мялешка, М.М. Улашчык адзначаюць рэгулярны характар сувязей сялянства Беларусі з рынкам і прыводзяць канкрэтныя прыклады, якія пацвярджаюць гэты вывад<sup>68</sup>. Аднак гэтыя прыклады не дазваляюць прасачыць працэс развіцця рынкавых сувязей сялянскай гаспадаркі. Праўда, вышэйназваныя даследчыкі адзначаюць, што сяляне былі перш за ўсё звязаны з унутраным рынкам. У хлебным гандлі маглі прымаць удзел толькі багатыя сяляне. Яны былі асноўнымі пастаўшчыкамі на рынак ільну і каноплі. Акрамя таго сяляне прадавалі на ўнутраным рынку жывёлу, птушку, малочныя вырабы, гародніну. Аднак распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі, скарачэнне сялянскіх надзелаў, рост паншчыны вялі не да ўзмацнення рынкавых сувязей сялянскай гаспадаркі, а да яе разбурэння. Гэта ў канчатковым выніку выклікала ўпадак сельскай гаспадаркі і ўсёй феадальнай эканомікі, прывяло да ліквідацыі прыгоннага права – асноўнага тормаза эканамічнага развіцця краіны. Непадзельнае панаванне ў Беларусі паншчыны (каля 97% памешчыцкіх сялян), узмацненне прыгоннай эксплуатацыі

вызначылі ўпадак не толькі сялянскай, але і памешчыцкай гаспадаркі. Ён праявіўся ў скарачэнні забяспечанасці памешчыцкай гаспадаркі жывёлай, у зніжэнні ўраджайнасці, скарачэнні пасаваў, у росце падаткавых нядоімак. Назіраўся рост колькасці прададзеных, закладзеных у апеку за даўгі маёнткаў.

Менавіта таму выклікае здзіўленне імкненне даследчыкаў аграрнага развіцця Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. характарызаваць гэты перыяд, які ў гістарычнай літаратуры названы “другім выданнем прыгонніцтва”, як асобную форму генезісу капіталізму.

Развіццё фальваркова-паншчыннай сістэмы гаспадаркі ў Беларусі стрымлівала назапашванне капіталаў у руках гараджан і сялян, а назапашванне грошай у руках феодалаў не вяло да буржуазнага развіцця рэгіёну, бо асноўная мэта гаспадарчай дзейнасці памешчыкаў і іх рынкавых сувязей былі “не менавая вартасць як такая, не абагачэнне як такое, а забеспячэнне належнага федалу існавання”, існавання паразітычнага, накіраванага на захаванне федалнага ладу і былых прыгонніцкіх адносін.

Не ствараў перадумоў для капіталістычнага развіцця і працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі сялянства. Безмаёмасная, беззямельная частка сялян заставалася федална залежнай, што выключала магчымасць выкарыстання іх працы на прадпрыемствах капіталістычнага тыпу, якія знаходзіліся галоўным чынам у гарадах і належалі купецтву ці багатым мяшчанам, а іх праца па найме ў сельскай гаспадарцы і на вотчынных мануфактурах заставалася прыгонніцкай формай эксплуатацыі. Такім чынам, і сродкі вытворчасці (зямля), і рабочая сіла, калі і траплялі на рынак, то ў нязначных памерах. Гэта былі не толькі не капіталістычныя, але часам (асабліва формы найму) і нетаварныя катэгорыі, што скоўвала дзейнасць закону вартасці і фарміраванне ўнутранага капіталістычнага рынку. Апошні працягваў заставацца катэгорыяй таварнай гаспадаркі. Сусветны ж капіталістычны рынак толькі рабіў уплыў на разлажэнне федалнага ладу, паскараючы распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы, праўда, капіталізм і ў Беларусі “...апаўсяціў у вёсцы аб сваім прышэсці як перыяд буйной сельскагаспадарчай вытворчасці на аснове паншчыннай працы прыгонных сялян”.

А.Н. Чыстазвонаў адзначае, што “другое выданне прыгонніцтва” толькі папярэднічала і надало своеасаблівыя рысы рускаму шляху развіцця капіталізму, але не было ні яго арганічнай састаўной часткай, ні яго пачатковай стадыяй.

Масавая экспрапрыяцыя сялянства і ўмацаванне дробнасялянскай уласнасці ў Беларусі адбываліся толькі пасля адмены прыгоннага права, а значыць, і працэс генезісу капіталізму як тэндэнцыя ў сельскай гаспадарцы пачынаецца ў парэфарменны перыяд, захоўваючы па-ранейшаму перажыткі адміраўшага федалізму і розныя элементы пераходных форм. У дарэфарменны перыяд можна з упэўненасцю гаварыць толькі аб разлажэнні натуральнай гаспадаркі і паступовым яго пераходзе да таварнай, але для пераўтварэння таварнай гаспадаркі ў капіталістычную неабходна было падарваць аснову федалнага спосабу вытворчасці – памешчыцкую зямельную ўласнасць, “разам з прыкаванай да яе працай сялян”. А ў першай палове XIX ст. таварная гаспадарка толькі

падрыхтоўвала ўмовы для зараджэння капіталістычнай вытворчасці. Усё гэта істотна паўплывала на развіццё прамысловасці, гандлю, фінансаў, хоць у гэтых галінах эканомікі генезіс капіталізму пачынаецца яшчэ ў дарэформенны перыяд, але сам працэс быў настолькі слабы, што не мог зрабіць істотнага ўплыву на развіццё сельскай гаспадаркі. Хутчэй наадварот, шырокае распаўсюджванне вотчыннай прамысловасці супярэчыла развіццю ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. капіталістычных мануфактур у гарадах і мястэчках, якія як і раней заставаліся гандлёва-рамеснымі цэнтрамі. Неабходна сказаць аб уплыве на працэс разлажэння і крызісу феадальна-прыгоннай сістэмы ў Беларусі вайны 1812 г. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі пры наступленні і адступленні французаў, акупацыя і звязаныя з ёй паборы, грабязы і гвалт разрабавалі сялянства і гараджан беларускіх губерняў. Войскі Напалеона разбуралі гарады, палілі вёскі, забіралі ў насельніцтва коней і жывёлу, харчаванне. Так, корпус маршала Даву, рухаючыся на Магілёў, спыніўся на 4 дні ў Мінску, рабаваў горад і яго мясцовасці. Былі разбураны і разграблены Віцебскі, Полацкі, Гродзенскі, Слуцкі, Магілёўскі, Кобрынскі, Ваўкавыскі, Барысаўскі і іншыя паветы.

Французы арганізавалі сваё кіраванне на тэрыторыі Беларусі і паставілі перад новымі ўладамі адну задачу – стварэнне надзейнай базы забеспячэння сваёй арміі харчаваннем і фуражом. Кожны корпус арміі Напалеона быў замацаваны за адным з павеатаў беларускіх губерняў для яго забеспячэння, у выніку чаго ўсе гарады і паселішчы былі падвергнуты планамернаму спусташэнню. На ўтрыманне напалеонаўскіх салдат, лазарэтаў акупацыйных улад збіралі з усяго насельніцтва падаткі. Камісія Часовага ўрада Вялікага княства Літоўскага патрабавала ссыпаць у запасныя магазіны з кожнага сялянскага двара вялікую колькасць зерня. Па загадзе Віленскага камітэта харчавання мінскі дэпартамент павінен быў паставіць 200 тыс. чвэрцяў жыта, 55 тыс. бочак аўса, 10 тыс. валоў, вялікую колькасць сена і саломы. У трох павеатах Гродзенскай губерні прадпісаннем ад 24 верасня 1812 г. патрабавалася сабраць 50 тыс. чвэрцяў жыта, 72072 чвэрці аўса, 6550 беркаўцаў сена, столькі ж саломы. Мірнае насельніцтва рабавалі і войскі, якія праходзілі па акупіраванай тэрыторыі. Напрыклад, у Мінскім павеце варожыя салдаты забралі ў жыхароў жыта, коней, кароў, свіней, гусей, сена, авёс, посуд, абутак, вопратку, палілі адзенне і хаты. Апусташалі паветы і наступаючыя войскі Расійскай імперыі. Пасля вайны ў 2–3 разы паменшылася пагалоўе жывёлы, у 2 разы скараціліся пасяўныя плошчы.

Цяжкае і без таго становішча народных мас Беларусі ўзмацнялі частыя неўраджаі. У Віцебскай губерні, напрыклад, галодныя гады працягваліся 12 гадоў запар пасля заканчэння вайны 1812 г. Агульныя страты ад вайны ў грашовым выражэнні па няпоўных даных склалі па беларускіх губернях: у Магілёўскай – каля 18 млн. руб., у Мінскай – звыш 15685000 руб., у Гродзенскай – звыш 8141260 руб. серабром, у Віцебскай (толькі па шасці беларускіх павеатах) – звыш 6875540 руб., у Віленскай (Браслаўскі і Ашмянскі паветы) – да 3213280 руб. Усяго па Беларусі страты склалі каля 52 млн. руб. серабром, скарацілася колькасць насельніцтва. Ва ўмовах феадальнага спосабу вытворчасці такія страты не маглі не

прывесці да заняпаду гаспадаркі беларускіх губерняў, да ўзмацнення працэсу разлажэння феадалізму.

Спроба ж памешчыкаў знайсці выйсце з крызісу шляхам развіцця таварнасці памешчыцка-паншчыннай гаспадаркі была рэакцыйнай па сваім змесце, таму што не забяспечвала развіццё прадукцыйных сіл сялянскай гаспадаркі, якая паступова прыходзіла ў заняпад і па тэмпах развіцця адставала ад памешчыцкай. Расшырэнне памешчыцкай гаспадаркі і распаўсюджванне фальваркова-паншчыннай сістэмы прывяло да ўзмацнення эксплуатацыі сялян. Канцэнтрацыя таварнай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках хоць і сведчыла аб разлажэнні феадальнага ладу, аднак зусім не садзейнічала паскарэнню тэмпаў гэтага працэсу, а наадварот, кансервала феадальныя адносіны і захоўвала адну з самых прымітыўных форм рэнты – паншчыну. Развіццё таварнай гаспадаркі сродкамі памешчыцкага прадпрымальніцтва не стварала ўмоў для зараджэння новых адносін не толькі ў сельскай гаспадарцы, але затрымлівала іх фарміраванне ў гандлі і прамысловасці.

Такім чынам, панаванне феадалаў у эканамічным жыцці рэгіёну перашкаджала развіццю гарадоў і мястэчак Беларусі, якія амаль да другой паловы XIX ст. заставаліся гандлёва-рамеснымі цэнтрамі, захоўваючы фактычна сярэдневяковы характар эканамічнага развіцця. Іншымі словамі, нягледзячы на паступовае развіццё таварнай гаспадаркі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст., у сельскай гаспадарцы паўсюдна панавалі феадальныя адносіны. Гэта зусім не адзначае, што на працягу стагоддзя не адбылося змяненняў структуры феадальнага грамадства і грамадскіх адносін. Магчыма, гэтым можна растлумачыць тое, што шмат гісторыкаў падмяняюць катэгорыі таварнай гаспадаркі познефеадальнага грамадства катэгорыямі генезісу капіталізму. І тут нельга не пагадзіцца з С.Д. Сказкіным, які прыйшоў да вываду, што “грашовыя адносіны на самай высокай стадыі феадалізму могуць развівацца на аснове існавання феадальных адносін”.

3.3. Количество научных работ, опубликованных (отдельно – сданных в печать) по заданию за отчетный период, с приложением оформленного с соблюдением установленных требований перечня публикаций отдельно по каждому виду изданий: монографии, сборники научных трудов, сборники докладов и тезисов докладов, справочные издания, энциклопедические издания, учебники и учебные пособия, др. книжные издания, научные статьи, тезисы докладов.

1. Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: вучэб.-метад. дапаможнік: у 5 ч. / А.М. Люты [і інш.]; пад агул. рэд. А.П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2011. – Ч. 5: Прамысловасць. Транспарт. Крэдыт. – 278 с. (16,16 п. л.).

2. Люты, А.М. Стан сельскай гаспадаркі ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / А.М. Люты, А.Э. Лютая // Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.: да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі: матэрыялы рэсп. навук. канф., Мінск, 4 сакав. 2011 г. / Беларус. дзярж. пед. ун-т; рэдкал.: А.І. Андарала (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 3–8 (0,64 п. л.).

3. Люты, А.М. Рамесная і дробнатаварная вытворчасць у Беларусі канцы XVIII – першай палове XIX ст. / А.М. Люты, А.Э. Лютая // Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.: да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі: матэрыялы рэсп. навук. канф., Мінск, 4 сакав. 2011 г. / Беларус. дзярж. пед. ун-т; рэдкал.: А.І. Андарала (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 11–19 (0,85 п. л.).

4. Люты, А.М. Архіўныя крыніцы сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. / А.М. Люты, А.Э. Лютая // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: материалы респ. науч. конф., Минск, июнь 2011 г. / Белорус. гос. пед. ун-т. – Минск, 2011. – С. 108–110 (0,12 п. л.).

5. Люты, А.М. Транспарт і фінансы і іх значэнне для генезісу капіталізму ў Беларусі ў 1772–1917 гг. / А.М. Люты, А.Э. Лютая // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: материалы респ. науч. конф., Минск, июнь 2011 г. / Белорус. гос. пед. ун-т. – Минск, 2011. – С. 105–108 (0,18 п. л.).

6. Шкуцько, Л.Л. Яўрэй Мінскай губерні ў XIX – пачатку XX ст. (да пытання праблемы) / Л.Л. Шкуцько, Г.А. Шкуцько // Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.: да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі: матэрыялы рэсп. навук. канф., Мінск, 4 сакав. 2011 г. / Беларус. дзярж. пед. ун-т; рэдкал.: А.І. Андарала (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 166–168 (0,29 п. л.).

7. Шкуцько, Л.Л. Яўрэй ў сацыяльна-эканамічным жыцці Віленскай губерні ў XIX – пачатку XX ст. (да пытання праблемы) / Л.Л. Шкуцько // Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.: да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі: матэрыялы рэсп. навук. канф., Мінск, 4 сакав. 2011 г. / Беларус. дзярж. пед. ун-т; рэдкал.: А.І. Андарала (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2011. – С. 178–180 (0,26 п. л.).

8. Шкуцько, Л.Л. Палітыка самадзяржаўя ў адносінах да яўрэяў Беларусі ў 1830–1860 гг. / Л.Л. Шкуцько // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры: материалы респ. науч. конф., Минск, июнь 2011 г. / Белорус. гос. пед. ун-т. – Минск, 2011. – С. 129–131 (0,18 п. л.).

3.4. Сведения за отчетный период о количестве (всего единиц) открытых научных законов, закономерностей, выдвинутых и обоснованных научных теорий, созданных новых методов и методик исследования.

1. Разработана программа математических методов анализа статистических материалов.

2. Составлены таблицы численности городского населения Беларуси, ремесленников промышленных предприятий различных категорий крестьянства.

3. Используя программу математических методов исследования, составлены таблицы по численности населения, городского населения, купечества, ремесленников, дворянства.

3.5. –



3.6. –

3.7. Сведения об использовании (предложениях по использованию полученных по заданию результатов при проведении последующих научно-исследовательских работ в рамках других типов программ всех уровней, инновационных проектов с указанием наименования и сроков реализации программ и проектов.

Научные разработки будут использованы в учебном процессе и для написания 10-томной истории Беларуси.

3.8. Сведения о выполнении международных научно-исследовательских проектов, включая гранты физическим лицам, в развитие работ по заданию (указать шифр задания программы, тип, номер, сроки выполнения совместного проекта, организацию и страну-соисполнителя).

Нет.

3.9. Сведения о документально подтвержденных фактах заинтересованности результатами выполнения задания со стороны отечественных (с указанием организаций) и (или) зарубежных (с указанием организаций и стран) потребителей научной продукции (предложения о сотрудничестве, об обмене научными достижениями, о покупке продукции и др.).

Количество и перечень заключенных контрактов, соглашений, договоров (без финансирования).

Нет.

3.10. Сведения за отчетный период о подготовке научных кадров в ходе выполнения задания из числа его исполнителей. Количество защищенных (подготовленных к защите) докторских диссертаций, защищенных (подготовленных к защите) кандидатских диссертаций, защищенных (подготовленных к защите) магистерских диссертаций, защищенных (подготовленных к защите) дипломных работ с приложением их перечней.

Нет.

3.11. Сведения об использовании результатов выполнения задания для совершенствования учебного процесса в высшей и средней школе (с указанием вида разработки, места и даты внедрения в учебный процесс)

Кафедра истории Беларуси использует результаты НИР в учебном процессе при чтении лекций и проведении семинарских занятий по истории Беларуси с 1 сентября 2011 г.

3.12. Перечень научно-аналитических докладов, заключений на обращения республиканских органов государственного управления, подготовленных с участием исполнителей по тематике работ в рамках задания.

Нет.

3.13. Сведения о получении (присуждении) наград исполнителям НИР за научные результаты и достижения за отчетный период.

Нет.

#### **4. Организация выполнения задания**

4.1. Краткая характеристика и оценка работы государственных заказчиков программы, организаций-исполнителей работ по подпрограмме, научных руководителей и координаторов программы по организации и контролю за ходом ее выполнения, содержанием и сроками выполнения работ и заданиям, обеспечению достижения основных целей и выполнению в полном объеме и в установленные сроки заданий программы и их этапов, научно-организационному сопровождению программы.

Головные организации – государственное научное учреждение «Институт истории Национальной Академии наук Беларуси», Белорусский государственный университет, а также координатор программы В.В. Яновская оказывали необходимую помощь в выполнении задания.

4.2. Сведения о рассмотрении хода выполнения задания организацией-исполнителем, другими заинтересованными республиканскими органами государственного управления, краткое изложение принятых ими решений и рекомендаций.

Ход выполнения НИР рассматривается на заседании кафедры истории Беларуси и Совета исторического факультета учреждения образования «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка». Контроль за выполнением осуществляет комиссия по приемке результатов НИР. По результатам каждого этапа выполнения НИР составляется акт внедрения, который подписывается комиссией, утвержденной приказом ректора учреждения образования «Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка». Акт согласовывается с заведующим НИС и утверждается проректором по научной работе БГПУ.

4.3. –

4.4. –

4.5. Сведения об организации за отчетный период научно-практических мероприятий (совещаний, научных конференций, конгрессов, семинаров, школ, круглых столов и других) по проблемам, разрабатываемым в рамках задания, в том числе международных (с приложением перечня мероприятий).

Сведения о международных, республиканских конференциях, конгрессах, семинарах, совещаниях, школах, круглых столах, в работе которых участвовали исполнители задания с докладами.

1. Республиканская научная конференция «Палітычныя, сацыяльна-эканамічныя і этнакультурныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.: да 150-годдзя скасавання прыгоннага права ў Расійскай імперыі». Минск, 4 марта 2011 г. Организаторы – кафедра истории Беларуси совместно с кафедрой славянской истории и методологии исторической науки. (Лютый А.М. с докладами “Рамесная і дробнатаварная вытворчасць у Беларусі канцы XVIII – першай палове XIX ст.”; Лютый А.М. “Стан сельскай гаспадаркі ў Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.”; Шкутько Л.Л. с докладами “Яўрэі Мінскай губерні ў XIX – пачатку XX ст.”, “Яўрэі ў сацыяльна-эканамічным жыцці Віленскай губерні ў XIX – пачатку XX ст.”

4.6. – " –

4.7. Анализ причин, сдерживающих выполнение задания, и реализованные меры по их устранению. Сведения об исключении и привлечении к работе новых исполнителей.

Причин, сдерживающих выполнение НИР за отчетный период не было. Новые исполнители к работе не привлекались.

## **5. Заключение**

5.1. Краткий итоговый анализ хода выполнения задания за отчетный период. Оценка степени достижения основных целей задания.

Цель и задачи, поставленные в ходе выполнения задания, выполнены в полном объеме.

5.2. Оценка вклада результатов выполнения задания в развитие гуманитарной науки, соответствия полученных научных результатов мировому и (или) лучшему отечественному научному уровню, их социально-экономические значимости.

Материалы задания соответствуют лучшему отечественному научному уровню и имеют определенную социально-экономическую значимость для развития исторической науки в Республике Беларусь и совершенствованию учебного процесса не только в вузах, но и в общеобразовательных школах. Их итоги используются в ходе преподавания курсов лекций по истории Беларуси и проведении семинарских занятий.

5.3. Другие выводы и предложения.

Материалы, полученные в результате выполнения данного этапа НИР являются базой для дальнейшего изучения проблемы влияния социально-экономических, этнонациональных, культурно-конфессиональных и политических процессов на формирование белорусской нации.